

А. В. КРИЖАНІВСЬКА ЯК ВІДРІЗНИТИ ТЕРМІН ВІД НЕТЕРМІНА

Лексичний запас кожної людини значно розширюється за рахунок використання галузевої термінології. Насамперед це термінологія обраного фаху: якою б не була практична діяльність сучасної людини — чи вона зайнята науковою, технічною, сільськогосподарською працею, чи будь-якою іншою, вона вживає велику кількість термінологічних слів. Проте сьогодні й цього мало. Адже ми користуємось термінами не тільки в основній виробничій діяльності, але й у світі різноманітних захоплень. Займаючись спортом, мистецтвом, цікавлячись художніми промислами, сучасна людина постійно додає до свого лексичного запасу певну кількість різногалузевих термінів.

Термін відзначається особливою точністю. Неправильно вжитий термін може зробити ваш вислів гумористичним. Це добре знають майстри сатиричного слова, які вміють одним неточно або неправильно вжитим терміном досягти гострого гумористичного чи сатиричного ефекту. Такі терміни вживає, наприклад, С. Воскресенко: «Рідко це буває з ним — Він умів мовчати. Раптом сам з собою Клим Почина *дебати*; Після зборів *добровольці* Записались на село. Тільки нашого промовця В тому списку не було... — Що ви, що ви!.. Не підходжу я туди ... По натурі я — *оратор*, Коли хочете — *трибун*; Я живу немарно ... Так чого ж мене не взять, Стельмаха з «Прогресу», Скласти вірш, портрета дати у районну пресу?! *Щоб документ був...*».

Термін часто являє собою центральну частину висловленої думки, від нього залежить її спрямування. Через це й виникає практична потреба відрізнити термін від нетерміна, щоб з особливою увагою поставитись до правильного його вживання.

Сьогодні завдяки науково-технічному прогресу швидко розвивається галузева термінологія. Отже проблема значення терміна є особливо актуальною. Мовознавці шукають об'єктивні ознаки, які допомогли б безпомилково визначити термін. Це надзвичайно важливо для повсякденної мовної практики, для науково обґрунтованої діяльності фахівців, для впорядкування галузевої термінології. Аналізуються семантичні особливості окремого терміна, встановлюються закономірності між значеннями однозначних і багатозначних термінів, термінів-синонімів або термінів-омонімів. Об'єктивні ознаки терміна цікавлять, зокрема, і логіків. Вони встановлюють закономірності у відповідностях логічної семантики терміна.

Які ж ознаки терміна привертають до себе першочергову увагу? Адже терміни, як і слова загальноживані, мають широкий діапазон значенневих обсягів — від дуже об'ємних (абстрактні, загальні, збірні) до досить звужених (одиничні, конкретні). При аналізі термінів із загальною і збірною семантикою виникає потреба відокремлення їх від загальнолітературної абстрактної лексики, а при доборі термінів для називання одиничних понять їх необхідно відрізнити від номенклатурних назв — номенів.

Виникає необхідність наукової класифікації галузевої термінології для відокремлення її від нетермінологічної лексики. Найпростішим шляхом при визначенні термінологічності слова є поділ термінів на родові й видові. Досить відкрити якийсь термінологічний словник, щоб побачити цю закономірність: до родової назви речовини, здатної викликати процес інтенсивного бродіння, дріжджі приєднуються численні видові: високобродильні дріжджі, дріжджі верхового бродіння, дріжджі низового бродіння, низькобродильні дріжджі, осілі дріжджі. Існує навіть думка, що термінологічність назви родового поняття автоматично забезпечує термінологічність видової назви. Проте з цих загальних правил є чимало винятків.

Найважливішим винятком є те, що не тільки терміни, але й нетерміни можуть називати родові й видові поняття. У таких же родовидових відношеннях, як і терміни, перебувають загальноживані слова і вирази багач (багатій, багата людина) і глитай, к у р к у л ь, к у р к у л я к а . У таких же відношеннях перебувають назви якоїсь технічної

моделі: «Жигули», «Лада» — назви марок автомашини. Висновок полягає насамперед у тому, що і загальнолітературні слова, і терміни, і номени мають спільні риси, прикладом яких є родовидові змістові відношення. А раз так, то наявне у арсеналі мовно-семантичних засобів членування реальної дійсності за допомогою слів родовидового підпорядкування не може бути ознакою лише термінології, інакше кажучи, самостійною диференційною ознакою терміна.

Звернімо увагу на іншу ознаку терміна: термін ніколи не існує один, сам по собі, він завжди входить у якусь класифікаційну групу. Це не випадково, оскільки терміни одного семантичного поля називають предмети, явища, що мають спільні ознаки, однорідні явища. Згадаймо хоча б періодичну таблицю хімічних елементів Д. І. Менделєєва. В кожній спеціальній галузі існують власні наукові класифікації як особлива форма ієрархічного підпорядкування, і всі терміни окремої галузі вміщуються в її класифікаційні схеми. Візьмемо опрацьовану Комітетом науково-технічної термінології АН СРСР і вміщену в збірниках рекомендованих термінів термінологію обчислювальної техніки, термодинаміки, прогностики. Всі зазначені мікротерміносистеми мають найменування власних загальних понять, назви цих дисциплін (аналогова обчислювальна техніка, прогностика) і назви найзагальніших явищ і способів їх наукового обстеження: у прогностиці це прогноз, прогнозування, засіб прогнозування, метод прогнозування, прогнозуюча система. Разом з тим кожна галузь має власні класифікаційні моделі: в аналоговій обчислювальній техніці це назви пристроїв і приладів, основних блоків, елементів та вузлів, назви загальних характеристик і режимів роботи, назви компонентів програмування аналогових обчислювальних машин. У термодинаміці класифікаційними виступають назви параметрів систем, властивостей речовин, функцій стану, термодинамічних процесів, теплоти і роботи, термодинаміки газового потоку, циклів, хімічної термодинаміки, розчинів.

За допомогою наукової класифікації вичленовується вихідний термін з узагальненим або збірним значенням і визначаються підпорядковані йому терміни родові, видові, підвидові, індивідуально-групові й індивідуальні, які звичайно бувають уже номенклатурними назвами. Так, у «Біологічному словнику» (К., 1974) називається клас тварин круглі черви, або нематоди типу первиннопорожнинних червів; серед них виділяються як один з підкласів волосові. Останні в свою чергу поділяються на 12 родів, що об'єднують понад 100 видів. На цьому градація не припиняється. Проте для нас важливо, що всі назви, які входять в розглядане семантичне поле класифікації, є термінами. Дальша деталізація стає можливою лише за рахунок назв конкретних представників цього класу тварин — часткових об'єктів, які виходять за межі термінології і являють собою номенклатурні найменування.

Поділ назв на термінологічні й номенклатурні відбувається на класифікаційній основі в різних галузях науки і техніки. Якщо орієнтуватися на «Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури» (К., 1962), укладений на основі традиційних класифікацій, в ботанічній науці до номенклатурних відносять конкретні назви рослин типу вишня звичайна, зірочник блідий, імбир, ковила українська. Номенклатурні назви, що посідають місце в кінці класифікаційної побудови, становлячи найконкретніші найменування, можуть між собою перебувати в родовидових відношеннях: напр., у тому ж словнику найменування тринія (родове) і підпорядковані йому видові тринія Китайбея, тринія багатостебла, тринія українська, тринія щетиниста, які наочно підтверджують диференційність для визначення термінології не родовидових, а саме класифікаційних ознак.

Отже, наукова класифікація дає можливість окреслити певне тематичне коло (поле) термінів, а для кожного окремого терміна є основним диференційним показником щодо визначення його термінологічності. Вона певним чином пов'язана з граматичною будовою термінів. Найчастіше граматична термінологія, яка входить в одне класифікаційне коло, має

спільні кореневі конструкції, а також поєднує в собі терміни — слова і словосполучення. Термінологічні словосполучення з'являються в зв'язку з класифікаційною подрібненістю, напр.: конструкція, безрозкісна конструкція, вибуховобезпечна конструкція, каркасна конструкція.

Однокореневі терміни в одній класифікаційній групі свідчать про складність і багатоплановість наукових класифікацій, напр. машинобудівний термін палець перебуває в одній класифікаційній групі з однокореневими термінами пальцевидний, пальцьовий, пальцеподібний, пальчатий, пальчик (Російсько-український технічний словник. К., 1961). Слова одного кореня звичайно становлять класифікаційне ядро певного термінологічного поля, напр.: буріння (алмазне буріння, обертальне буріння, швидкоударне буріння), бурильний (бурильно-кранова машина, бурильний молоток), бурильник (бурильниця), буримість (буримість порід).

Є випадок, коли граматична будова стає головною для науково-класифікаційного і мовно-лексикографічного визначення терміна. Так, інверсійна побудова характерна для термінів-словосполучень типу геотропізм негативний, олія валеріанова, хід міжклітинний. В загальнолітературному вжитку в цих випадках маємо пряму побудову конструкцій: асфальтове покриття, каустична магнезія, обертання планет. Це призводить до того, що в лексикографічних працях, особливо біологічного циклу, складні терміни будуються по-різному навіть у межах одного термінологічного видання, напр.: доцентрові нервові волокна, друга сигнальна система і дотику почуття, доцільність органічна в згаданому «Біологічному словнику». Щоправда, нормою алфавітних термінологічних словників стає розташування в реєстрі термінів-словосполучень у їх природному загальномовному вигляді: чуття дотику, органічна доцільність.

Отже, при визначенні терміна можна говорити про його класифікаційні ознаки як про ті його системні зв'язки з іншими словами, які допомагають відрізнити термін від нетерміна. Поняття класифікаційних ознак складне, оскільки в науках може існувати кілька класифікацій. Це відбивається на типах класифікації термінів у сучасному термінознавстві. Наприклад, останнім часом відбуваються пошуки диференційних ознак терміна на ґрунті тематичної спорідненості слів одного понятійного поля. За такими ознаками проводиться лексико-семантичне групування термінів у сучасних тезаурусах — спеціальних словниках, де зібрані найменування певних галузевих понять і назви їх класифікаційних зв'язків. В одному з таких словників «Тезаурус науково-технічних термінів» (М., 1972) в класифікації об'єднані слова на основі об'єктивних відношень між ними: семантичної еквівалентності, рівнозначності, перехрещування, підпорядкованості. За таких умов у систему класифікації потрапляють цілком ідентичні абсолютні синоніми і слова, що їх у текстах за певних умов можна використовувати одне замість другого, напр.: акселерометри, измерители ускорения, интеграторы ускорений, ньютонметры. Цей метод визначення термінологічності слова наочно показує передусім синонімічні зв'язки між термінами. Завдяки обраним обмеженням у коло синонімів, визначених за допомогою цього методу, потрапляють словосполучення різного складу: алгебраические языки, языки для описания вычислительных процессов; домостроительные комбинаты, предприятия строительной индустрии. За допомогою даної класифікації фіксуються семантично пов'язані слова-терміни і термінологічні словосполучення (ларингофонно-телефонные гарнитуры, шлемофоны), словосполучення і аббревіатури: ПТУРС, противотанковые управляемые реактивные снаряды. Новітній тезаурус будується на вичерпному дослідженні включених до наукових творів термінів, він визначає змістову ієрархію термінів, вибирає ступені семантичної ідентичності, визначаються родові й видові терміни, вказується на терміни, які потребують заміни або можуть розчленовуватись на терміни — семантичні компоненти, напр., визначається необхідність заміни терміна двигатели Ванкеля

терміном *роторно-поршневые двигатели*, а термін *системы космической навигации* пропонується розчленувати на складові частини: *космическая навигация* і *навигационные системы*. Так здійснюється на практиці відокремлення термінів від нетермінологічної лексики і впорядкування термінології.

Таким чином, ієрархічна класифікація вводить термін у наукові межі лінійно споріднених назв понять. З її допомогою легко визначити термінологічність слова, що є компонентом такої наукової класифікаційної системи, яка містить у собі вивчені, описані, систематизовані об'єкти. Така класифікація застосовується, наприклад, у біологічних науках. Проте в нових галузях наук цієї методики визначення терміна і доцільності його введення в терміносистему виявляється недосить. Оскільки у системі галузевої термінології відбуваються зміни і перерозподіли, потрібна більш об'ємна, багатоаспектна методика. Прикладом створення такої методики є сучасні тезауруси які проводять класифікаційне визначення терміна і визначають його нормативність на підставі вивчення конкретних текстів на певному синхронному мовному зрізі.

Отже, знаючи основні ознаки терміна як назви спеціального наукового поняття і користуючись засобами введення терміна у певну класифікаційну систему, можна на основі об'єктивних критеріїв відрізнити термін від нетерміна. Можна також із існуючих різномірних спеціальних назв відібрати найдоцільнішу для висловлення певної наукової технічної думки або для введення терміна в потрібний контекст.